

DOI: 13.33310/2519-2809-2019-47-1-88-94

УДК 94 (=411.16) «1881/1914» : 930

МАРІАННА ЛАСІНСЬКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії,

Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського,

м. Миколаїв, Україна

e-mail: mariannalasincka@gmail.com

ДЖЕРЕЛА З ВИВЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ТА МІЖКОНТИНЕНТАЛЬНИХ МІГРАЦІЙ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація статті. В статті наведено стислу характеристику архівних установ та груп джерел з історії міжнародних та міжконтинентальних міграцій єврейського населення впродовж 1891–1914 років. Подано опис джерел, що містять інформацію про причини, передумови й обставини переселення юдеїв з країн Східної та Західної Європи, з фондів Центрального архіву історії єврейського народу (Держава Ізраїль). Висвітлено групи джерел, котрі є ключовими для дослідження історії репатріації єврейського населення з різних країн світу до Палестини в означений період, з колекцій Центрального сіоністського архіву (Держава Ізраїль). Охарактеризовано джерельну базу з історії міжконтинентальних єврейських міграцій з Європи до країн, переважно, Північноамериканського континенту, що міститься в фондах Національної бібліотеки Ізраїлю (Держава Ізраїль).

Ключові слова: джерела, євреї-переселенці, Перша та Друга алія, архіви, міжконтинентальні та міжнародні міграції.

Єврейські міграції 1881–1914 років стали одним з наймасштабніших в історії людства процесом переміщення значних груп населення на інші континенти, що значно вплинуло на подальший економічний, політичний, культурний розвиток країн, як донорів так і реципієнтів. При цьому, європейські держави та Російська Імперія стали постачальниками людського ресурсу для країн Північного і Південного Американських континентів, Палестини, Південної Африки, Австралії тощо. Результатом означених процесів стало накопичення значної джерельної бази з історії єврейських міжнародних та міжконтинентальних міграцій наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Мова йде про потужний масив документальних джерел (закони, діловодні документи вищих та місцевих органів влади, статистичні матеріали Російської, Оманської, Австро-Угорської імперій, Англії, Сполучених Штатів Америки, Канади, Аргентини, Мексики, Бразилії, Японії, Австралії тощо); нарративних джерел; періодичної преси. Матеріалів комісій у справах євреїв-переселенців; документів про натуралізацію і оподаткування; епістолярних джерел

(листування чиновників різного рівня, з правових питань щодо емігрантів; листування самих переселенців тощо); паспортів і білетів; прикордонних пропускних пунктів та портових реєстрів мігруючих; реєстрів державних організацій у справі міграційної політики; документів благодійних єврейських організацій; метричних книг; статистичних відомостей; особових справ; джерел особового походження тощо. Найважливішими були документи фондів: Центрального сіоністського архіву, Центрального архіву історії єврейського народу, Національної бібліотеки Ізраїлю, Державного архіву Київської області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Миколаївської області, Російського державного архіву соціально-політичної історії (Архів Бунда та організацій Поалей-Ціон в СРСР), Російського державного історичного архіву, Landsmanshaftn (архівів земляцтва єврейських переселенців в місті Нью-Йорк), Ellis Island (архів індивідуальних даних переселенців), електронних мап (місць здійснення єврейських погромів, компактного розселення переселенців тощо), інших джерел. Вивчення вищезазначених груп

джерел може послужитися не лише в справі детальної реконструкції історії єврейських міжнародних та міжконтинентальних міграцій 1881–1914 років, але й стати в нагоді вченим, що займаються студіюванням проблеми визначення кількості жертв геноцидів першої половини XX століття на території Східної Європи та дослідникам єврейської генеалогії.

Серед науковців, котрі в тій чи іншій мірі торкались питання студіювання джерельної бази означеного питання, виділено наступних: Дж. Рутер надрукувала в 1994 році книгу «Єврейські міграції», що демонструє карту світу з нанесеними на ній районами проживання єврейської діаспори та міграційними потоками; Обра Н. Ньюман, Николас Дж. Еванс, Дж. Грехам Сміт, Шауль В. Ізров в 2006 році опублікували ґрунтовну збірку наукових нарисів «Єврейські міграції до Південної Африки. Записи тимчасового притулку для бідних євреїв 1885–1914» на підставі аналізу нових, ще жодного разу не публікованих оригінальних архівних матеріалів; Г. Елрой провів важливі дослідження історіографії та джерелознавчої бази історії єврейських міграцій, опублікувавши їх результати в 2014 році в книзі «На необіцяній землі: єврейська міграція до Палестини на початку XX століття»; Дж. Джордан, Л. Лев, Дж. Шльор в 2016 році в Нью-Йорку опублікували книгу «Єврейські міграції та архіви», що містить наукові статті на тему дослідження сімейних епістолярних архівів емігрантів, мемуарів, особистих речей євреїв-переселенців; Ю. Шнайдавінд в 2018 році опублікувала матеріали на основі архівних даних «Ашкенази переселяються – німецько-єврейська імміграція до Австралії впродовж XIX століття»; роботи Джона Д. Клера – одного з провідних дослідників єврейських міжконтинентальних міграцій; джерелознавчі статті наукового співробітника Інституту вивчення єврейської діаспори при Петербурзькому інституті юдаїки А. І. Хаєши; роботи Я Шпитцера по аналізу архівних та електронних джерельних баз з історії єврейських міграцій для встановлення дійсних причин масового виїзду євреїв з Російської імперії до Америки, серед котрих, автор намагається виключити погроми, як основний мотивуючий фактор для переїзду.

Не зважаючи на високий рівень інтересу в світі до важливої проблеми джерелознавчої бази з історії єврейських міграцій у 1881–1914 роках, в Україні ця тема жодного разу не ставала предметом спеціального наукового інтересу істориків. Попри той факт, що значна частина емігрантів була вихідцями саме з українських земель, а наслідки міграційних процесів були значними для нашої країни, в тому числі. На ліквідацію означеної лакуни спрямовано дане дослідження.

Стаття є однією з циклу робіт авторки, присвячених розробці джерелознавчих питань історії переселення єврейського населення. Основним її завданням є визначення місць зберігання та стисла характеристика груп джерел з історії єврейських міжнародних та міжконтинентальних міграцій наприкінці XIX – на початку XX століття.

Найбільшу колекцію архівних матеріалів з історії єврейських міграцій знаходимо в сховищах Центрального сіоністського архіву та Центрального архіву історії єврейського народу. Документи зібрані зі всього світу на багатьох мовах (їдиш, іврит, німецька, англійська, французька, іспанська, польська, руська, українська, білоруська, литовська, турецька тощо). Ретельно відцифровані мільйони паперів, візуальних матеріалів (негативів, фотографій, мап, статей, плакатів тощо), аудіо записів на яких зафіксовані важливі для сіоністських рухів і створення Держави Ізраїль голоси та розмови. Тут, також, зберігаються книжки, періодика, пов'язана з історією сіоністського руху та міжконтинентальних міграцій. Зазначимо, що міграційні процеси кінця XIX – початку XX століття мали виняткове історико-політичне значення для кількох країн світу, справили вплив на них, а також на створення Держави Ізраїль.

Інтерес серед справ Центрального архіву історії єврейського народу викликають теки з інформацією про створені по всьому світі сіоністські гуртки та організації. Програмні документи таких осередків, протоколи їх засідань, списки учасників, фінансові звіти про діяльність та надану допомогу бажаним переїхати до Палестини. Справи заведені поліцією, чи судові справи яким підлягали сіоністи, де зазначалась причина затримання та

міра покарання. Про висилку за кордон євреїв-іноземців. Контроль за перебуванням євреїв виключно у місцях з дозволом на розселення та покарання для тих, хто не мав у своїх документах дозволу перебування поза «межею осілості». Контроль за тим, щоб ремісники і торгівці займалися виключно дозволеними їм справами. Справи заведені поліцейськими на іноземних рабинів, що прибували з-за кордону з релігійною метою. Багатьох з них визнавали за шпигунів. Фонди містять доповідні записки Міністерства внутрішніх справ Російської імперії про знищення посилок, які надсилалися євреям «межі осілості» з-за кордону. Доноси на імена губернаторів про провини євреїв (в тому числі за провину визнавалося не шанобливе висловлювання в бік православної церкви, статеві стосунки євреїв з християнами тощо) містять докладну інформацію стосовно побуту єврейських общин Російської імперії, переміщення юдеїв в межах імперії та поза ними. Листи. Матеріали про погроми. Справи про діяльність благодійних єврейських організацій. Всі ці документи яскраво ілюструють комплекс причин, передумов та обставин початку потужного руху переселення єврейського населення країн Східної та Західної Європи на інші континенти.

Сховища Центрального сіоністського архіву містять матеріали, пов'язані з різними аспектами і проявами сіоністських рухів. Копії переліків репатріантів, що прибули до Ізраїлю з 1919 до 1968 року. Особові справи видатних сіоністів. Численні листи містять інформацію обговорення діяльності сіоністів. Мемуари. Протоколи та рішення сіоністських організацій і єврейського населення в Палестині, у всіх його варіаціях і формах. Серед фондів архіву маємо зазначити: особовий фонд Т. Герцля; фонди сіоністських інституцій (Всесвітньої сіоністської організації, Єврейського агентства, Єврейського національного фонду, Фонду Керен га-Єсод і сіоністських конгресів); фонди установ єврейського населення Палестини до заснування Держави Ізраїль (архіви Національної ради, архіви Палестинської асоціації єврейської колонізації, архіви медичної організації Хадасса та ін.); персональні фонди видатних діячів сіоністсь-

кого руху (Н. Сколов, Д. Волфсон, М. Боденхеймер та ін.); фонд фотографій містить 1 мільйон фото і негативів, що зображують життя на землях Ізраїлю та діяльності сіоністів в країнах розселення діаспори з 1890 до 1990 року; фонд колекції мап та планів містить понад 130 тисяч одиниць; колекція зображувальних джерел розподіляється на плакати та повідомлення і рекламні листи, які друкувалися починаючи з 1920 року; колекція історіографічних джерел містить понад 140 тисяч примірників, котрі зберігаються в бібліотеці архіву; фонд зберігання періодичної преси містить газети різними мовами за період з XIX століття; фонд мікрофільмів містить відфільмовані колекції документів, оригінали котрих знаходяться в архівних установах інших країн (Росія, США, Австрія, Великобританія, Голландія, Угорщина, Чехія, Франція, Канада); колекція аудіо записів містить понад 3,5 тисячі одиниць; колекція матеріальних джерел містить близько 1550 найменувань, що становлять предмети мистецтва, збірки медалей та нагород тощо. Фонди Центрального сіоністського архіву є найбільшим сховищем світу для різних груп джерел з історії єврейських міграційних рухів спрямованих з різних держав до Палестини.

Значна кількість джерел зберігається в Національній бібліотеці Ізраїлю, котра є найбільшою бібліотечною установою в Державі Ізраїль та зберігає у своїх книгосховищах понад 4 мільйона одиниць. Величезна кількість книг, рідкісних джерел особового походження, образотворчих джерел, зокрема, колекцію цінних фотографій, історичних плакатів, особистих та інституціональних архівів, та джерел єврейського і ізраїльського мистецтва у вигляді аудіо та відео. Певна кількість матеріалів бібліотеки доступна її користувачам на офіційному сайті.

Національна бібліотека Ізраїлю займається збиранням колекцій джерел різного характеру, їх систематизацією та публікацією для широких кіл громадськості на своєму сайті. Сьогодні цифрові технології охоплюють всі сфери людського життя, значно розширюючи можливості дослідника в процесі збору матеріалів. Використання методу дигіталізації набуває розповсюдження при виконанні історичних

досліджень. Відцифровані і викладені до мережі інтернет, як цілими установами, так і окремими користувачами великі обсяги текстів, графічних фото- зображень, аудіо- та відеозаписів, котрі мають значення першоджерел. Звісно, їх достовірність, репрезентативність і повноту необхідно перевіряти. Втім, науковому загалу тепер стали доступними джерела, нові, раніше не вивчені та не публіковані, зокрема такі, що носять характер особового походження, образотворчі джерела та багато інших. Офіційні й неофіційні сайти наукових, освітніх і культурних установ, організацій та об'єднань, соціальні мережі, тематичні блоги й форуми стали місцем, де історики, краєзнавці можуть знайти зображення вже не існуючих архітектурних пам'яток, зокрема зруйнованих синагог, шкіл, будівель громадського призначення та, просто, єврейських будинків тощо; втрачених культурних і релігійних цінностей; подій, що мали значення для єврейського соціуму, зокрема, свят; окремих людей, їх родин, колективів і т.ін. Все це розширює уявлення, допомагає досліднику глибше вивчити історичні обставини, культурні традиції часу, деталізувати дослідження і персоніфікувати його.

При вивченні історії єврейських міжконтинентальних міграцій наприкінці XIX – на початку XX століття важливим бачиться використання образотворчих джерел, фотокарток та листівок. Вони, як найкраще зафіксували, зберегли, відправлені з Європи зображення «старого життя» єврейських кварталів та містечок, котрих вже більше не існує, та надіслані з Америки, у зворотному напрямку, – зображення побуту євреїв-емігрантів. Зауважимо, стосовно фото, котрі відправляли емігранти до місць свого народження, часто на них позували в одязі взятому на прокат, або придбаному для якогось особливого випадку у фотоательє, з бутафорськими меблями, чи на фоні визначної архітектурної споруди, тому в якості окремих самостійних джерел, особливо коли на них відсутні ідентифікуючі підписи, вони є мало інформативними. Листівки могли бути зробленими у вигляді фотокарток, мальовані художниками в майстернях, або нарисовані від руки. Особливе інформативне значення несуть написи розмі-

щені на листівках, котрі часто містять привітання з єврейським новим роком Рош ха-Шана та іншими святами, в більшості на їдиш, дати, імена, короткі описи подій. Важко визначити, що є більш значимим в подібних джерелах, естетична чи їх пізнавальна цінність.

Рятуючись від погромів і переслідувань, на зламі XIX–XX століть, євреї зі Східної Європи масово емігрували до США. В результаті переїзду на інший континент, люди втрачали общинні та, інколи, родинні зв'язки, забували єврейські звичаї, традицію і мову. На теренах же самої Східної Європи фактори національної і культурної самотності єврейського етносу методично винищувались радянським та нацистським режимами в першій половині XX століття. Тому, в деяких випадках фотокартки та листівки, котрими вітали євреї через океан родичів і друзів з найбільшими святами – своєрідний «привіт» з минулого. На зображеннях, які вже стали документами своєї епохи, що несуть достовірну інформацію (особливо, якщо це фото) та відсилалися з Північноамериканського континенту знаходимо не лише сцени зі щоденного життя емігрантів, але приклади їдишського гумору, анекдотів. Цікавим прикладом збережених листівок з родинних колекцій емігрантів є мальовані зображення Землі обітованої.

Значною колекцією листівок кінця XIX – початку XX століття, на яких змальовано моменти з життя євреїв емігрантів володіє Національна бібліотека Ізраїлю та Науково-дослідний центр фольклору Єврейського університету в Єрусалимі. На базі Національної бібліотеки Ізраїлю 17–19 березня 2019 року пройшов Глобальний форум, присвячений темі «Міграції-кордони-ідентичність», в результаті роботи котрого, широкому загалу дослідників стали доступні відцифровані в гарній якості листівки з вищезазначених колекцій. Проект Національної бібліотеки Ізраїлю «Час подорожі», присвячений збору та скануванню ізраїльських і єврейських листівок, щоб зробити їх доступними для широкої громадськості. З аналогічною метою, співробітниками установи було створено публічну групу в соціальній мережі Face Book «Life before the Holocaust», де євреї, що пережили

Голокост, їх нащадки, або вцілілі родичі жертв Катастрофи (Шоа) розміщують фото та відеоматеріали, листівки, епістолярні джерела з особистих родинних архівів тощо.

До колекції Національної бібліотеки Ізраїлю, також, входять зібрання мініатюрних молитовних книжок. Ці видання за задумом проектувальників мали достатньо компактні розміри (менше за кулак) для розміщення в кишені мандрівника-емігранта та мінімальну вагу, щоб їх можна було взяти з собою під час подорожі через море. Типографії, на зразок німецького видавництва С. Б. Гусдорфера та Зерндорфера і Соммера ще з середини ХІХ століття спеціально почали випускати молитовні книги (сидури) для від'їжджаючих за кордон євреїв, щоб ті могли здійснювати молитви щодня (сидури містили усі необхідні молитви на кожен день року). На титульній сторінці сидура, зазвичай, зазначалося «Молитви на весь рік, для тих, хто їде в дорогу, і тих, хто перетинає море, і для тих, хто їде до країни Америки» на їдиш. Книги містили повсякденні молитовні служби, а, також, молитви у Шаббат, різні свята і, звичайно, подорожню молитву, прохання, яке читають мандрівники, що вирушають у довгу подорож. Подібні книги були дуже популярними і розповсюдженими. Цей факт підтверджується їх перевиданням, що здійснювалось декілька разів протягом багатьох років. В Національній бібліотеці Ізраїлю зберігаються копії, надруковані в 1842, 1854 та 1860 роках. Не зважаючи, на значну кількість тиражів молитовних книг, через щоденне використання подібних видань, особливо в умовах подорожі, негативного впливу зовнішніх факторів на їх збереженість, до наших днів дійшли лише одиничні примірники з них.

Ще однією групою джерел, котрі входять до колекції Національної бібліотеки Ізраїлю є епістолярні пам'ятки. Зокрема, тут зберігаються і відцифровані листи емігрантів, котрі місять вкрай важливу, докладну інформацію, про: причини переїзду єврейського населення Європи на інші континенти; міграційні маршрути, які подекуди були звивисті, через інші країни або, навіть, континенти, перш ніж євреї-емігранти діставались остаточного пункту прибуття; складнощі які поставали на

їх шляху, проблеми з отриманням «закордонного паспорту», дозволу на виїзд/в'їзд, обміном грошей, зневажливе ставлення урядів та населення транзитарних країн, жакливі умови морської подорожі; а також, про два характерні єврейських міграції, економічний, котрий спрямовував емігрантів до Америки та ідеологічний, або релігійний – до Палестини. Листи емігрантів є важливою групою джерел, через зазначення міста виїзду та імен родичів, що лишились в рідному містечку, що стає в нагоді сучасним дослідникам єврейської генеалогії та історії Катастрофи (Шоа).

Втім, найбільшу частину джерел, що входять до колекції Національної бібліотеки Ізраїлю становлять історіографічні джерела. Тут зберігаються книги різними мовами (їврит, їдиш, німецька, англійська, польська, російська тощо), які висвітлюють коло проблем пов'язаних з історією єврейських міжконтинентальних міграцій ХІХ–ХХ століть і почали виходити друком майже одночасно з першою алією та продовжують надходити до бібліотечних фондів у вигляді публікацій найновітніших результатів досліджень з означеної проблеми до сьогодні. В них підіймаються питання: причин масового виїзду єврейського населення зі Східної Європи протягом кінця ХІХ – початку ХХ століття, серед яких вказуються антисемітизм, утиски політичні, економічні, правові, погроми, війни тощо; напрямків та потоків єврейських міграцій: до країн Північної та Південної Америки, Палестини, Африки, Австралії, Англії, Індії, Японії, Китаю і т.ін.; допомоги євреям-переселенцям: дії величезної кількості міжнародних благодійних та громадських організацій, фондів, комітетів, індивідуальних меценатів та заможних єврейських родин; питання створення власної держави для єврейських переселенців; збагачення країн, що приймали євреїв їх культурою, освітніми, науковими здобутками в різних галузях; важкі умови, що супроводжували сам переїзд та перші десятиліття перебування емігрантів на чужині; стосунки з місцевим християнським населенням країн-реципієнтів; ступінь інтеграції єврейського населення до нового соціального середовища. Окремо відзначимо видання, що стосуються публікації архівних

Jews was resettled overseas. The main reasons of this process were cases of anti-Jewish mob violence. The result of Jewish migration is in global changes of economic, political, cultural situation in many countries of the World and in State of Israel foundation.

Short review of collections of documents, personal papers, epistolary, memoirs, postcards, photograph, maps, plans, graphics, artifacts, microfilms, audio, newspapers and historiographical sources about history of Jewish intercontinental migrations during the end of XIXth – earlier XXth century are present in this article. Most of which are hold in the National library of Israel, Central Zionist Archive and The Central Archives for the History of the Jewish People funds.

The aim of this work is characterized groups of historical sources about intercontinental Jewish migrations at the end of nineteenth – early twentieth century and in consciousness of their significance and role for the economic, political, cultural, social development of certain regions that have become objects of intercontinental migrations. Feasible task assignments of this work: to learn the main collections of archival sources that contain the deliberations, memoirs, correspondence, minutes and decisions, of the Jewish migration's movements; to learn the status of Jews at the end of the nineteenth and start of the twentieth century in depending upon their location; to learn the main cause and effect of Jewish intercontinental migrations; etc.

A vast part of archival sources has now become available for anyone attempting to write a history of Jewish intercontinental migrations over the last two hundred years in archival and library collections of Israel. Such as: Libraries & Databases of the Hebrew University of Jerusalem, the National Library of Israel, Central Zionist Archive and The Central Archives for the History of the Jewish People Jerusalem, which hold the archives of hundreds of Jewish communities from over the world.

Keywords: Jewish settlers, First and Second Aliyah, bibliography, intercontinental and international migration.